

تک‌نگاشتی شایگان درباره نگاشته‌های شریف مرتضی

حمید عطائی نظری

استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
h.ataee@isca.ac.ir

| ۲۰۳-۲۱۸ |

A Worthy Monograph on Sharif Murtaḍā's Oeuvres
Hamid Ateei Nazari

Abstract: Sharif Murtaḍā (d: 436 A.H.), was undoubtedly one of the foremost Imami theologians, who had a great impact on the development and evolution of various religious disciplines in the Twelver Shi'ism. Despite the works and research that have been published so far about some of his writings and intellectual aspects, there are still many deficiencies in this regard, and for a comprehensive and accurate understanding of Sharif Murtaḍā's works and opinions in various disciplines, more research and investigations should be done. Recently, an outstanding contribution made by two prominent scholars and professors of Islamic studies, Mr. Hassan Ansari and Mrs. Sabine Schmidtke to introduce Sharif Murtaḍā's oeuvres and their manuscripts. The aim of the present paper is to describe the most important features of the work. This large two-volume book on the reception of Sharif Murtaḍā's oeuvres and thought in their historical context, should be considered the most detailed book written in English about an Imami scholar. The main purpose of producing this work is to compile a comprehensive bibliography of Sharif Murtaḍā's writings and to examine the manuscripts of his works with a historical and archeological approach.

Keywords: Sharif Murtaḍā, Archeology of Manuscripts, Imamiya, Hassan Ansari, Sabine Schmidtke, Mohammad Ali Amir Moezzi, Seyyed Hossein Modarressi.

چکیده: سید مرتضی (د: ۴۳۶ ه. ق.)، ملقب به «علم الهدی» بی‌تردید یکی از چند دانشمند مکتب‌ساز و جریان‌آفرین در طول تاریخ تشیع بوده است که در تکوین و تکامل علوم دینی مختلف در مذهب امامیه تأثیری بسزا داشته. با وجود آثار و پژوهش‌هایی که تاکنون درباره برخی از نگاشته‌ها و جوانب فکری وی منتشر شده است، همچنان کمبودهای فراوانی در این خصوص محسوس است و برای شناخت همه‌جانبه و دقیق از آثار و آراء شریف مرتضی در علوم مختلف باید تحقیقات و تدقیقات بس افزون‌تری صورت گیرد. به‌تازگی گامی بلند به منظور معرفی نوشته‌های شریف مرتضی و دست‌نوشته‌های آنها برداشته شده است و تک‌نگاشتی شایسته و ارزنده در این زمینه انتشار یافته که در مقاله حاضر به برشماری برخی از وجوه اهمیت آن پرداخته می‌شود. کتاب کلان دوجلدی بازنشاسی آثار و اندیشه شریف مرتضی در زمینه تاریخی آنها که به قلم دو استاد دانشور و برجسته مطالعات اسلامی، آقای حسن انصاری و خانم زابینه اشمیتکه نگاشته شده است را باید مفصل‌ترین کتابی قلمداد نمود که به زبان انگلیسی درباره عالمی امامی به رشته تحریر درآمده است. هدف اصلی از تألیف این اثر تدوین یک کتاب‌شناسی تا حد امکان جامع برای کتابها و رسائل شریف مرتضی و معرفی نسخه‌شناسانه مکتوبات او و نیز بررسی دست‌نوشته‌های آثاری با رویکرد تاریخی و تبارشناسانه است. در این اثر همچنین، سیر کتابت و انتقال و تداول نوشته‌های سید مرتضی و دست‌نویس‌های آنها در ادوار مختلف مورد بحث قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: شریف مرتضی، تبارشناسی نسخ خطی، امامیه، حسن انصاری، زابینه اشمیتکه، محمدعلی امیرمعتز، حسین مدرسی طباطبایی.

سید مرتضی، ابوالقاسم علی بن حسین موسوی (د: ۴۳۶ ه. ق.)، ملقب به «عَلَمُ الْهُدَى» بی تردید یکی از چند دانشمند مکتب ساز و جریان آفرین در طول تاریخ تشیع بوده است و از این جهت نقشی هم پایه شیخ مفید (د: ۴۱۳ ه. ق.) و نصیرالدین طوسی (د: ۶۷۲ ه. ق.) ایفا نموده است. وی در تکوین و تکامل علوم دینی مختلف در تشیع تأثیری بسزا داشته است و نخستین آثار مبسوط و نظام مند را در دانش هایی چون کلام و اصول فقه پدید آورده. با وجود اهمّیت فراوان آثار و اندیشه های شریف مرتضی در پیشرفت ابعاد گوناگون معرفتی مذهب امامیه، تاکنون پژوهش های درخور و خرسندکننده چندان در باب تألیفات و آراء او انتشار نیافته است و در این خصوص با کمبودهای تحقیقاتی چشمگیری روبه رو هستیم. مهم ترین پیشرفتی که در چند سال گذشته در این موضوع حاصل شده است، انتشار ویراست هایی انتقادی از مجموعه آثار سید مرتضی است^۱ که اینک زمینه بسیار مناسبی را برای پژوهش درباره آثار و افکار او فراهم آورده. پیش از انتشار این ویراست های تازه، که براساسی کاری سترگ و ستودنی به شمار می آید، چند کتاب معدود به زبان های فارسی^۲ و عربی^۳ و انگلیسی^۴ درباره اندیشه های کلامی عَلَمُ الْهُدَى به چاپ رسیده است که هر یک به رغم فوایدی که دارند، مشتمل اند بر پاره ای کاستی ها و نادرستی ها.^۵ بنابراین، همچنان نیازمند تدوین یک اندیشه نامه کلامی جامع و دقیق برای شریف مرتضی هستیم و چند پژوهش یادشده به هیچ روی برای شناخت کامل و فراگیر ایستارهای اعتقادی وی بسنده نیست. به همین نحو، در باب دیدگاه های او در قلمرو فقه و اصول فقه و تفسیر و حدیث هنوز مکتوبات و تحقیقاتی شایان توجه ارائه نشده است و در تمامی این رشته ها باید تک نگاشت هایی درست و استوار جهت معرّفی نظریات سید مرتضی به رشته تحریر درآید.

اما برای تدوین چنین اندیشه نامه ها و تک نگاشت هایی ابتدا باید مقدماتی مهیا گردد. دردسترس بودن و ویراست هایی قابل اعتماد از آثار شریف مرتضی نخستین پیش نیاز برای تحقیقات پیشگفته است که خوشبختانه هم اینک آنها را در اختیار داریم. پیش نیاز دیگر، تهیة یک کتاب شناسی جامع در باب نگاشته های شریف مرتضی است که در آن، علاوه بر معرّفی آثار وی، هم مسأله اصالت و اعتبار و صحت انتساب این آثار بررسی شده باشد و هم ترتیب و سیر تاریخی نگارش آنها تا

۱. المؤتمر الدولي لذكرى ألفية الشريف المرتضى، مؤلفات الشريف المرتضى، مشهد، مجمع البحوث الإسلامية و مركز المؤتمرات العلمیة والبحوث الحرة التابع لمؤسسة دار الحديث، ۱۴۴۱-۱۴۴۲ ق.
 ۲. اسعدی، علیرضا، سید مرتضی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۹۱ ه. ش.
 ۳. الشّمّری، رؤوف، الشريف المرتضى متكلماً، مراجعة: ابراهيم رفاعه، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد، ۱۴۳۴ ه. ق.

4. Abdulsater, Hussein Ali, *Shi'i Doctrine, Mu'tazili Theology: al-Sharif al-Murtada and Imami Discourse*, Edinburgh University Press, 2017.

۵. در این خصوص نگرید به: عطائی نظری، حمید، «اشارات و تنبیهات (۳)»، مجله آینه پژوهش، سال ۳۱، ش ۱۸۵، آذر و دی ۱۳۹۹، صص ۱۸۷-۲۰۳. بازچاپ شده در: همو، میراث مرتضوی: جستارهایی در باب میراث مکتوب شریف مرتضی، کتاب طه، قم، ۱۴۰۱، صص ۲۶۱-۲۸۲.

حدّ امکان براساس شواهد گوناگون معلوم و معین گشته باشد. در این زمینه، تا پیش از این، یگانه پژوهش مفصل و قابل اعتنا کتابی است که با عنوان «الشریف المرتضی، حیات و آثار» در ضمن مجموعه منشورات کنگره شریف مرتضی به طبع رسیده است.^۶ در بخشی از این کتاب، جستاری مبسوط زیر عنوان «مکتبه الشریف المرتضی و یومیّاته» به قلم آقای حیدر البیاتی و با بازنگری مرحوم علامه سید عبدالستار الحسنی نشر یافته که در آن، فهرستی نسبتاً کامل از آثار شریف مرتضی گردآوری شده است.^۷ این آثار به سه بخش تفکیک گردیده و هر نگاشته ای براساس شواهد و قرائن گوناگون ذیل یکی از این سه بخش درج شده است:

(۱) مصتفاتی که انتساب آنها به شریف مرتضی قطعی و یقینی است. (در این قسم، گذشته از اثبات اصل نگارش این آثار به قلم سید مرتضی، گاه این مسأله هم بررسی شده است که آیا اثر موجود در دسترس ما و نسخه هایی که از آن باقی مانده است، در واقع نیز همان متنی است که سید مرتضی نوشته بوده یا اینکه متن موجود کنونی متنی است جعلی با عنوانی مشابه که در حقیقت نوشته مؤلف دیگری است).

(۲) مصتفاتی که دلیلی قطعی بر تأیید یا ردّ انتساب آنها به شریف مرتضی وجود ندارد.

(۳) مصتفاتی که به اشتباه به شریف مرتضی نسبت داده شده است و قطعاً نوشته او نیست.

در کتابشناسی یاد شده، در خصوص ترتیب و سیر تاریخی نگارش آثار شریف مرتضی مبحث مستقلی مطرح نشده است و تنها در جدولی با عنوان «یومیّات الشریف المرتضی»^۸ در ضمن برشماری تاریخ برخی از وقایع زندگی شریف مرتضی، به آثاری که تاریخ نگارش آنها معلوم است نیز اشاره شده و براساس این جدول می توان تا حدودی سیر تاریخی نگارش بعضی مکتوبات وی را دریافت. با این وصف، همچنان نیازمندیم به پژوهشی منسجم و ژرف که بر بنیاد شواهد و دلایل گوناگون، از جمله ارجاعات سید مرتضی به مؤلفات مختلف خود، ترتیب تاریخی نگاشته های او را تا حدّ امکان باز نماید.

باری، برای شناخت همه جانبه و دقیق از آثار و آراء شریف مرتضی در علوم مختلف هنوز گام های برگرفتنی فراوان است و باید تحقیقات و تدقیقات بس افزون تری صورت گیرد. اکنون مایه خرسندی و مسرت است که به تازگی گامی بلند برای شناخت و معرفی نوشته های شریف مرتضی برداشته شده است و تک نگاشتی شایسته و ارزنده درباره نگاشته های وی به زبان انگلیسی منتشر شده است که تا حدود زیادی می تواند کمبودهای پیشین یاد شده را در خصوص شناخت تألیفات و

۶. عدّة من الباحثین، الشریف المرتضی حیات و آثار، إعداد: مؤسّسة تراث الشیعة، مجمع البحوث الإسلامیة و مرکز المؤتمرات العلمیة والبحوث الحزبة التابع لمؤسّسة دار الحدیث، مشهد، ۱۴۴۱ ق.

۷. نگرید به: همان، صص ۱۹۳ - ۴۹۰.

۸. نگرید به: همان، صص ۴۹۱ - ۵۱۵.

دست نوشت های آثار او جبران نماید. موضوع مقاله پیش رو معرفی همین کتاب نوانتشار است که به همت عالی دو استاد دانشمند و برجسته مطالعات اسلامی در مؤسسه مطالعات پیشرفته پرینستن آمریکا، آقای حسن انصاری و خانم زابینه اشمیتکه نگاشته شده است و در اسپانیا به چاپ رسیده. مشخصات کتاب شناختی این اثر چنین است:

Hassan Ansari and Sabine Schmidtke, *Al-Šarīf al-Murtaḍā's Oeuvre and Thought in Context (An Archaeological Inquiry into Texts and Their Transmission)*, Córdoba: UCO Press. Córdoba University Press – CNERU: Córdoba Near Eastern Research Unit – IAS: Institute for Advanced Study, Princeton, 2022, 17 x 24, Part I: Study, 856 pp., Part II: Illustration, 808 pp., (Serie Arabo-Islamica; vol. 4)

حسن انصاری و زابینه اشمیتکه، بازناسی آثار و اندیشه شریف مرتضی در زمینه تاریخی آنها (پژوهش دیرینه شناسانه ای در باب متون و سنت های انتقال آنها)، کوردوبا (قرطبه) اسپانیا: انتشارات دانشگاه کوردوبا – واحد تحقیقات خاور نزدیک کوردوبا – مؤسسه مطالعات پیشرفته پرینستن، ۲۰۲۲ م،، پاره نخست: پژوهش، ۸۵۶ ص؛ پاره دوم: تصاویر، ۸۰۸ ص، سلسله مطالعات عربی_اسلامی، ش ۴).

کتاب کلان دوجلدی بازناسی آثار و اندیشه شریف مرتضی در زمینه تاریخی آنها را باید مفصل ترین کتابی قلمداد نمود که به زبان انگلیسی درباره عالمی امامی نگاشته شده است. هدف اصلی از تألیف این اثر تدوین یک کتاب شناسی تا حد امکان جامع برای نگاشته های شریف مرتضی و معرفی مکتوبات او و دست نوشت های متعلق به آنها با رویکرد تاریخی و تبارشناسانه است. پاره نخست این اثر اختصاص دارد به پژوهش های نویسندگان کتاب درباره تألیفات گوناگون شریف مرتضی، و پاره دوم آن مشتمل است بر حدود ۸۰۰ تصویر منتخب از دست نوشت ها و طبع های آثار وی که هم به منظور مستندسازی مطالب مطرح در کتاب و هم برای استفاده محققان علاقه مند به نسخه شناسی به صورت رنگی و با کیفیتی مناسب چاپ شده است و فهرست آنها در ابتدای پاره نخست نیز درج گردیده.^۹

پاره نخست کتاب مورد گفت و گو دارای چهار قسمت مجزا و متفاوت به شرح زیر است:

۱) قسمت مقدماتی، که در ذیل آن سه عنوان قرار گرفته است:

۱. فهرست تصاویری که در پاره دوم این کتاب چاپ شده است (ص ۱۵).

۲. مقدمه نویسندگان (ص ۵۱).

۳. سپاسگزاری (ص ۶۵).

۲) قسمت اصلی کتاب، که برای آن عنوان «پذیرش و تداول و انتقال مجموعه آثار و اندیشه شریف

مرتضی» در نظر گرفته شده است، مشتمل بر شش فصل زیر است:

۱. آثار تک نگارانه (ص ۶۹).

۱.۱. مقدمه (ص ۶۹).

۲.۱. آثار متداول در میان شیعیان: کتاب الشافی فی الإمامة، کتاب المُقنع فی الغیبة، کتاب الانتصار، الناصریات، جُمَل العلم والعمل (ص ۷۳).

۳.۱. آثار متداول در محافل شیعیان و فراتراز آن (۱): کتاب تنزیه الأنبیاء والأئمة (ص ۱۰۲).

۴.۱. آثار متداول در محافل شیعیان و فراتراز آن (۲): کتاب غرر الفوائد (أمالی) و تکملة العُزْر (ص ۱۱۴).

۵.۱. آثار شعری و ادبی: دیوان اشعار، طیف الخیال، الشَّهاب فی الشَّیب والشَّباب، شرح القصیة المُدَّهَّبة (ص ۱۷۳).

۶.۱. اصول فقه: الدَّریعة إلى أصول الشریعة (ص ۱۹۵).

۷.۱. آثار کلامی: کتاب الذخیره، کتاب المُلَخَّص، الموضح عن جهة إعجاز القرآن (ص ۲۲۲).

۸.۱. الفصول المختارة، و الحکایات (ص ۲۴۰).

۹.۱. ردیه های بریحی بن عدی، و کتاب الانصاف (ص ۲۴۸).

۲. مجموعه های گونه گون (ص ۲۵۱).

۱.۱. انتقال نگاشته های شریف مرتضی در دوره صفویّه (ص ۲۷۸).

۲.۲. «مجموعه خطی فاضل هندی» و پذیرش و تداول آن (ص ۳۲۲).

۳.۲. کتابت مجموعه های خطی آثار شریف مرتضی در قرون دوازده و سیزده هجری (ص ۳۳۹).

۴.۲. استنساخ نگاشته های سید مرتضی در طول قرن چهاردهم هجری (ص ۳۵۸).

۳. از دست نوشت تا چاپ (ص ۳۹۵).

۴. آثاری با انتساب غلط یا مشکوک به سید مرتضی (ص ۴۱۱).

۵. نگاشته های فقهی مفقود شریف مرتضی (ص ۴۲۳).

۶. نکاتی در باب گاه شماری (ترتیب تاریخی نگارش) آثار شریف مرتضی (ص ۴۳۳).

۳) قسمت سوم کتاب، اختصاص یافته است به پیوست ها و ضمائم کتاب که در متن اثر از آنها سخن گفته شده و بدانها ارجاع داده شده است. این پیوست ها عبارتند از:

۱. ساختار آثار اصول فقهی زیدی و معتزلی و امامی در قرن پنجم هجری (ص ۴۴۹).

۲. کتاب تنزیه الأنبیاء شریف مرتضی به مَثابَت مصدر اصلی کتاب عصمة الأنبیاء فخر رازی (ص

۴۵۵).

۳. عبارات مقدماتی نسخه‌های مختلف کتاب العَرَزِ شریف مرتضی (ص ۴۷۷).
۴. تقسیمات داخلی و نسخه‌شناسانه کتاب العَرَزِ شریف مرتضی (در سه ویراست منتشرشده از آن و قریب شصت نسخه خطی از این اثر) (ص ۴۸۱).
۵. جدول تطبیقی ترتیب قوافی (جلد اول و دوم) دیوان شریف مرتضی در نسخه شماره ۱۳۹۰۱ کتابخانه مرعشی قم و ویراست رشید الصقار از دیوان او (ص ۴۸۸).
۶. جدول تطبیقی ترتیب قوافی (جلد پنجم و ششم) دیوان شریف مرتضی در نسخه شماره ۴۱۲ کتابخانه امام امیرالمؤمنین نجف و ویراست رشید الصقار از دیوان او (ص ۴۹۴).
۷. فهرست تطبیقی ترتیب اشعار دیوان شریف مرتضی در شرح محمد التونجی و ویراست رشید الصقار از دیوان او (ص ۵۰۳).
۸. جدول ترتیب متون و رسائل سید مرتضی در نسخه‌های قرن یازدهم مختلف رونویسی شده از روی مجموعه‌ای خطی از رسائل وی کتابت شده در سال ۵۷۴ ق. (این مجموعه خطی نفیس از رسائل شریف مرتضی متعلق به خزانه عرویه در نجف بوده و اینک مفقود است) (ص ۵۳۰).
۹. جدول فهرست آثار شریف مرتضی بر اساس فهرس بصری، طوسی، نجاشی و ابن شهر آشوب (ص ۵۴۱).
۱۰. فهرست ویراست‌ها و دست‌نوشته‌های شریف مرتضی، و منقولات مبسوط از آثار بازمانده وی در منابع ثانویه که در این کتاب ذکر شده است، و آثاری که به اشتباه به سید مرتضی انتساب یافته (ص ۵۶۰). (در بخش نخست این پیوست، فهرستی از آثاری که انتساب آنها به شریف مرتضی قطعی است یا دلیلی بر نفی انتساب آنها به وی وجود ندارد، ارائه گردیده است (صص ۵۶۱ - ۶۱۲). پس از آن، فهرستی فراهم آمده است از آثاری که به نادرست به سید مرتضی نسبت داده شده (صص ۶۱۳ - ۶۱۵).
۱۱. جدول ارجاعات شریف مرتضی در نگاشته‌هایش به آثار مختلف خود. در این پیوست، ابتدا در یک جدول، ارجاعاتی که شریف مرتضی در هر یک از نوشته‌های خود به دیگر آثارش داده است بازنموده شده است و سپس در جدولی جداگانه، ارجاعاتی که وی در نگاشته‌های مختلفش به هر یک از آثارش داده است، یکجا گردآوری و مرتب و ارائه شده است (ص ۶۲۰).
۱۲. ویراست تلخیصی از رساله مناظره الخصوم و کیفیة الاستدلال علیهم (طریق الاستدلال علی فروع الإمامیة) بر اساس دست‌نوشته شماره ۴۴۷۱ کتابخانه مجلس شورای اسلامی و مقایسه آن با متن نسخه‌های کامل رساله (ص ۶۴۰).

۱۳. رونوشتی عربی از گزیده کوتاه چند بخش از رساله انفاذ البشر بر اساس دست نوشته موجود در یک مجموعه خطی گنیزه به خط عبری محفوظ در دانشگاه کمبریج (ص ۶۴۸).

۱۴. جدول تطبیقی محتوای رساله المقتنع والزيادة المكمل بها کتاب المقتنع شریف مرتضی و تلخیص آن با نام مسأله وجیزة فی الغیبة (ص ۶۵۳).
کتابنامه (ص ۶۶۱).

۱۴) در قسمت چهارم کتاب، نمایه های مفصل زیر ارائه شده است:

۱. نمایه اعلام و اشخاص (ص ۷۵۹).
۲. نمایه کتابها (ص ۷۹۵).
۳. نمایه مکانها (ص ۸۲۹).
۴. نمایه مؤسسات و کتابخانهها (ص ۸۳۲).
۵. نمایه نسخ خطی (ص ۸۳۶).

همانگونه که از مرور فهرست مطالب پیشگفته نیز قابل فهم است، در این کتاب آنچه بیشتر متمدن نظر و مورد توجه نویسندگان بوده است، معرفی کتاب شناسانه و نسخه شناسانه آثار گوناگون شریف مرتضی و بررسی تاریخی سیر کتابت و انتقال و تداول این آثار و دست نویس های آنها است و در این زمینه، زحمات و افروختن بسیار و نکته اندیشی های آنان درخور ستایش و سپاسگزاری ویژه است.

مطالب و مباحثی که نویسندگان ارجمند کتاب در مقدمه اثر خویش مطرح کرده اند، انگیزه ها و مقاصد و اهداف آنان را از نگارش این نگاشته بهتر بازمی نماید. در اینجا، جهت اطلاع خوانندگان گرامی، اهم مطالب و نکاتی که در مقدمه کتاب بیان شده است، بازگو می شود.

مقدمه نویسندگان دارای سه بخش متمایز است. در نخستین بخش، مؤلفان به ادوار و جریان های فکری متنوع پدید آمده در اندیشه امامیه از قرن چهارم هجری تا دوره معاصر اشاره کرده اند. فکر کلامی خردگرای امامیه، در دوره ای دامنه دارد در تعامل با جریان های مختلف معتزله بوده است و سپس در طول چند قرن با طیفی گسترده از مکاتب فلسفی ارتباط داشته است. تصوف و عرفان نیز از قرن هفتم هجری به بعد جزئی انفکاک ناپذیر و مهم در اندیشه امامیه به حساب می آیند. افزون بر این، دانش اصول فقه در امامیه نیز در تعامل پیوسته با کلام و فلسفه تکوین و ترقی یافت.^{۱۰} در سوی مقابل جریان های فکری خردگرا گروه نقل گرایان قرار داشتند که مخالف کاربرد استدلال های عقلی در فقه و کلام بودند و روایات و تعالیم امامان (ع) را برای دستیابی به

10 . Ansari, Hassan and Sabine Schmidtke, *Al-Šarīf al-Murtaḍā's Oeuvre and Thought in Context (An Archaeological Inquiry into Texts and Their Transmission)*, Part I: Study, p. 51.

معرفت حقیقی کافی می‌انگاشتند.^{۱۱} اگر فقط یک خصلت باشد که تشییع امامی رادرتی سیزده قرن گذشته از سایر فرق مسلمان متمایز ساخته باشد، آن خصلت چیزی نیست جز فعالیت‌های عقلانی بسیار متنوع و مستمر و نیز پیوسته رو به تکامل پیروان آن.

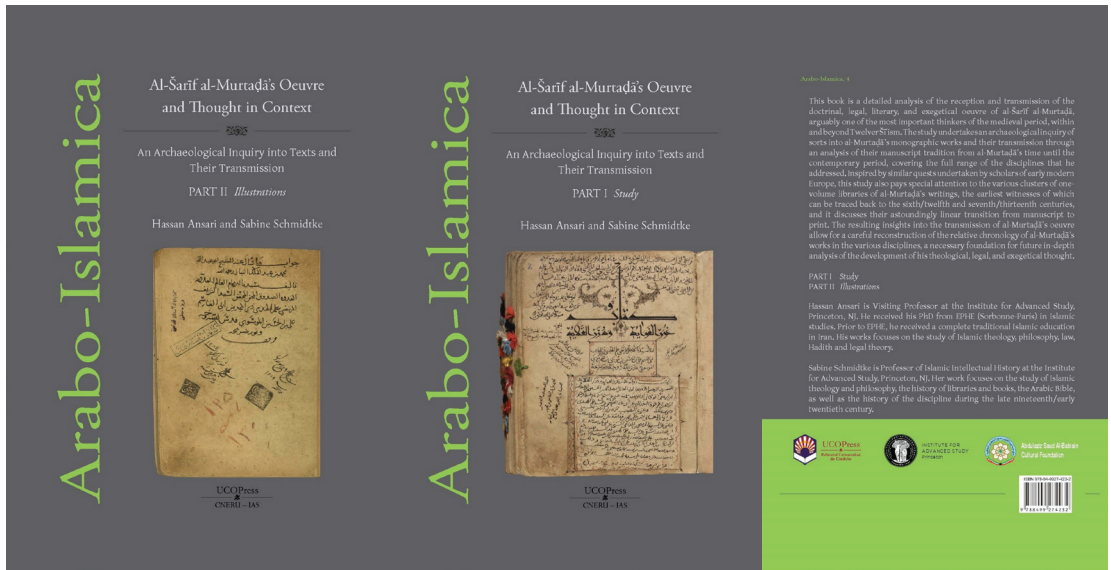
آثار پرشماری که متکلمان شیعی متقدم در باب مسائل و موضوعات مختلف کلامی نگاشته بوده‌اند و عناوین آنها در کتب تراجم و فهرس ثبت شده است، نمودار علاقه آنان به پرداختن به مسائل کلامی و عقلی فراتر از موضوعات خاص مربوط به امامت و عقاید شیعی و نیز تبخیر آنها در طیفی گسترده از مباحث عقلی است و افزون بر اینها، اشتغال آنان را به دانش‌های عقلی دیگر نیز نشان می‌دهد. در عین حال، این متکلمان همواره تقابلی آشکار با اخباریان و اصحاب الحدیث داشتند که یگانه راه دستیابی به معرفت راستین را رجوع به اخبار و روایات امامان می‌دانستند و مجادلات کلامی و روش متکلمان را مذموم و محکوم قلمداد می‌نمودند. از نظر اصحاب الحدیث اعتنا و پرداخت متکلمان به استدلال‌های عقلی و ارائه دیدگاه‌های مستقل به معنای تضعیف و تردید در مرجعیت امامان برای کسب معرفت دینی است. با این وصف، نکته مهم شایان توجه این است که برخلاف متکلمان و محدثان اهل تسنن که در خصوص ارزیابی و ارزشگذاری احادیث ایستاری مخالف با یکدیگر داشتند، در تشییع اولیه چنین تفرقه و اختلاف نظری دیده نمی‌شود. در واقع، متکلمان شیعی در زمره شاگردان و اصحاب ائمه (ع) و راویان احادیث آنان نیز بودند و امامان (ع) را مرجع نهایی کسب معرفت می‌دانستند و باورهای اعتقادی خود را تا حد زیادی از تعالیم امامان برمی‌گرفتند. این متکلمان نقش عقل را تا مرتبه ابزاری جدلی و وسیله‌ای برای تحقیق در مسائل «دقیق» و «لطیف» کلامی فروکاستند. در نتیجه، متکلمان امامی از نظر اعتقادی در بسیاری از مسائل با مخالفان حدیث‌گرای خود اتفاق نظری بنیادین داشتند.^{۱۲}

نویسندگان کتاب در مقدمه خویش به این نکته نیز اشاره کرده‌اند که یکی دیگر از مسائلی که موجب اختلاف و دودستگی مهمی در تشییع نخستین پس از رحلت پیامبر (ص) شد، تلقی‌های متفاوت و ناسازگار شیعیان از نقش و ماهیت وجودی امامان بود. عده‌ای از شیعیان (یعنی غلات) تصویری فوق بشری از امامان داشتند و آنان را دارای سرشتی الهی و صاحب قدرت و علم غیب و صفات فراطبیعی می‌دانستند؛ در حالی که شماری دیگر از شیعیان، امام را فردی همچون سایر انسانها می‌شناختند که البته واجد علم کامل دین و تفسیر صحیح قرآن است. تضاد و تعارض میان این دو دیدگاه، در زمان حضور امامان نیز شدت یافته بود و تعالیم طرفداران آنها و همچنین ایستارهای میان این دو نظر، آثار خاص خود را بر مجموعه‌های حدیثی باقی نهادند. این در حالی بود که امامان و جریان اصلی امامیه آراء و عقاید غلات را بدعت آمیز و باطل می‌خواندند.^{۱۳}

11 . p. 52.

12 . p. 53.

13 . p. 54.

آقای انصاری و خانم اشمیتکه در بخش دوم مقدمه خود به مسأله مهم وضعیّت مطالعات شیعی و جریان های فکری شیعه شناسی در محافل آکادمیک غربی معاصر پرداخته اند. به گفته آنان مطالعات غربی در باب تاریخ اندیشه امامی به شدت جزء نگر است، یعنی در این تحقیقات به جای اینکه رشته ها و موضوعات مختلف در زمینه اندیشه امامیه در کنار هم به عنوان یک مجموعه بررسی شود، اینگونه موضوعات به نحو مجزا از هم مورد تحقیق قرار گرفته و در قالب یک منظومه و نظام کلی لحاظ نشده است. اگرچه در مراکز علمی غربی در خصوص برخی از رشته ها و جوانب اندیشه شیعی همچون تفسیر و حدیث و فقه و تاریخ کلام و فلسفه پژوهش هایی صورت گرفته است، همچنان کمبودهای فراوانی در تمامی این رشته ها احساس می شود. در چند دهه گذشته دسترس به منابع کهن شیعی از طریق شناسایی روز افزون نسخه ها و تدوین فهراس نسخ خطی و ارائه تصویر آنها در پایگاه های علمی مختلف و نیز تصحیح و نشر تراژت شیعی در ایران و عراق بیشتر و آسان تر گردیده است. همچنین، تحقیقات چشمگیری در این دو کشور به ویژه در ایران در باب متون شیعی منتشر شده است. تمامی این پیشرفت های تازه، شیعه پژوهی را رشته ای پویا و فعال در قرن حاضر ساخته است.^{۱۴}

به نظر نویسندگان کتاب، پژوهش های غربی در خصوص ماهیت اولیّه و هویت اصلی تشیع امامی دچار این نقیصه است که تنها منحصر و محدود است به دو جریان فکری متضاد و ناسازگار. یک جریان، دیدگاهی است که هنری گریب ارائه کرد و بر اساس آن، تشیع اصالتاً مذهبی باطن گرایانه قلمداد می شود و سایر جنبه ها و جلوه های آن وجوهی فرعی و حاشیه ای به حساب می آید. اعتنا

و اهتمام وی به تحقیق در رویکردها و تعالیم باطنی از جمله حکمت مشرقی ابن سینا و حکمت اشراقی سهروردی و معارف شیخیه، بخشی از کوشش و پژوهش کلی اوست در راستای بازبانی یک سنت گنوسی باستانی از دست رفته. پس از گربن، شاگرد او، محمد علی امیرمُعزّی فرضیه او را مبنی بر اینکه تشیع اصالتاً مذهبی باطنی است که حول محور امام تکوین یافته است، با اندکی اصلاحات پذیرفت. تفسیر امیرمُعزّی از ماهیت تشیع عمدتاً متمرکز و مبتنی است بر میراث غلات. تحقیقات قابل ملاحظه و مهم او درباره تشیع اولیه سرآغاز مرحله تازه ای از پژوهش ها در این زمینه بود. او در نوشته های خود به بازشناسی دو سنت متضاد پدید آمده در تاریخ امامیه پرداخته است: نخست، سنت باطنی فراعقلی که در کوفه پدید آمد و سپس در ری و قم استمرار یافت؛ و دوم، سنت متأخر و عقل گرا که در بغداد شکل گرفت و نمودهای آن در وهله نخست در زمینه های کلام و فقه و اصول فقه قابل مشاهده است. ایراد اصلی وارد بر دیدگاه های امیرمُعزّی این است که او مسأله اصالت و اعتبار و نیز پیشینه و تاریخ متون مورد استناد و استفاده خود را تا حد زیادی نادیده می انگارد و بخش های عمده و اصلی تکامل تاریخی امامیه از عصر غیبت تا کنون را خارج از هسته اصلی تشیع ملحوظ داشته و در تحلیل های خود در باب هویت تشیع مَطْمَح نظر قرار نداده است. در واقع، رویکرد گزینشی امیرمُعزّی در استفاده از منابع تصویری را که گربن از تشیع به عنوان جنبشی باطنی ارائه نمود تا حدودی احیا نمود.^{۱۵}

در سوی مقابل نظرگاه های گربن و امیرمُعزّی در باب هویت تشیع نخستین، دیدگاه های حسین مدرّسی طباطبایی قرار دارد که به نوعی ادامه دهنده خط سیر تحقیقاتی قدیم تر محققان شیعه پژوه غربی به ویژه ویلفرد مادلونگ است. مدرّسی بر بُعد و عنصر عقلانی تشیع، به عنوان اصلی ترین ویژگی آن در اوایل دوران حیات ائمه (ع) تأکید می کند. از نظر او شیعیان متقدم گروهی میانه رو بودند که امام را فردی همچون سایر انسانها می دانستند با این تفاوت که از خطا معصوم و مصون است. به باور وی این دیدگاه که امامان صاحب قدرت های فوق طبیعی هستند و سرشتی الهی دارند، ایستاری است انحرافی که در جریان اصلی تشیع رخنه نموده و تنها یک پدیده حاشیه ای به شمار می آید.

امیرمُعزّی این فرضیه را مطرح نموده که بسیاری از آن مطالب و منابع متقدمی که نمودار جنبه های باطنی تشیع بوده اند، بردست متکلمان امامی بعدی همچون شریف مرتضی و شیخ طوسی سانسور و حذف شده اند. در برابر این نظر، مدرّسی بر این باور است که برخی از نخستین مجموعه های حدیثی شیعی بازمانده، در معرض شبهات جدی قرار دارند و برای نمونه، در خصوص مطالب و روایات مندرج در تحریر کبیر موجود از بصائر الدرجات صقار قمی - که یکی از منابع مورد

توجه و علاقه امیرمُعزّی است - شبهه تحریف و الحاق و اضافات بعدی قابل طرح است.^{۱۶}

پس به طور خلاصه، در حالی که امیرمُعزّی فقط بر جنبه های باطنی تشیع تأکید و تمرکز دارد و بُعد و نمود ظاهری آن را تحریف تشیع نخستین می‌انگارد، مدرّسی تشیع را اصالتاً جنبشی میانه‌رو با ظواهر خارجی معرّفی کرده و نمودهای فراعقلی و بُعد باطنی آن را اموری غیراصیل و عارض بر حقیقت تشیع برشمرد و نادیده می‌گیرد.^{۱۷} مدرّسی نیز همچون امیرمُعزّی در استناد و استفاده از منابع دچار غفلت شده است و مسأله اصالت و اعتبار روایات و مصادر آنها را اغلب مورد توجه قرار نداده است و به علاوه، درگزینش و کاربرد روایات و منابع، رویکردی غیر تاریخی دارد.^{۱۸} بنابراین، از دیدگاه نویسندگان این کتاب، هر دو دیدگاه پیشگفته در باب هویت اصلی تشیع، گزینشی و نادرست و ناستوار است و هرگونه نظریه پردازی در این خصوص باید با لحاظ همه دلایل و شواهد موافق و مخالف و پس از سنجش اصالت و اعتبار روایات و مصادر آنها صورت پذیرد. به عبارت دیگر، برای شناخت تاریخ تحولات فکری مکتب امامیه باید با رویکردی غیرگزینشی و با نگاهی جامع به همه ابعاد و جریان های فکری پدیدآمده در این مکتب در فرایند تحوّل تاریخی اش، به تحقیق در این زمینه پرداخت.

اما در سومین بخش از مقدمه نویسندگان کتاب مورد گفت و گوی نکتاتی چند در باب زمینه ها و اهداف نگارش و محتوای این کتاب بیان شده است. در این قسمت، نخست به این نکته بنیادین اشارت رفته که در هر مقطعی از تاریخ تشیع رویکرد امامیه به مسائل فقهی و کلامی متأثر از جریان های رقیب درد و خط اصلی تعارض و نزاع زیر بوده است:

۱. نزاع در باب منبع کسب معرفت و نقش عقل در آن، یعنی این مسأله که آیا معرفت دینی یقینی و معتبر از طریق «عقل» نیز حاصل می‌شود یا اینکه چنین معرفتی تنها از راه «نقل» به دست می‌آید؟

۲. نزاع میان برداشت های غالبانه و اعتدالی از ماهیت و نقش امامان (ع)، که بر طبق نظر غلات، امامان معرفت باطنی خویش را تنها به اصحاب سرّ و اصحاب الباطن بخشیده اند.^{۱۹}

این دو خط اصلی تعارض تا حدّ زیادی بی ارتباط با یکدیگر بوده اند؛ اعتدالیون، هم در بین نقل گرایان و اصحاب الحدیث وجود داشته اند و هم در میان متکلمان و فلاسفه و اصولیان عقل گرا. به همین نحو، دیدگاه های غالبانه نیز هم مورد تأیید و حمایت سنت گرایان بود و هم کسانی که از مفاهیمی بهره می بردند که اصالتاً از سوی طرفداران فلسفه و عرفان ارائه شده بود.

16 . pp. 57-58.

17 . p. 58.

18 . p. 59.

19 . p. 59.

نکته قابل تأمل و توجه دیگر اینکه اقبال امامیان به معارف و دانش‌های عقلی و نیز تنوع فکری موجود در اندیشه امامیه ناشی از این حقیقت است که برخلاف اهل سنت، تشیع بر محور ائمه (ع)، به عنوان منبع و مرجع نهایی معرفت، شکل گرفته است و با وجود امام و هدایت و اصلاح او، هیچ مجالی برای نگرانی در خصوص انحراف از طریق صواب هنگام بهره‌گیری از روش‌ها و معارف مرسوم عقلی نیست. به بیان دیگر، وجود امام و نقش او به عنوان مرجع مطلق معرفت (به عنوان حجّت) در مکتب امامیه که می‌توانست خطاهای اساسی پیروان را همواره اصلاح کند، موجب می‌شد که «نظر» ورزی عقلی در میان امامیه امر پر مخاطره‌ای – آن‌گونه که در جریان عمومی اهل سنت لحاظ می‌شود – قلمداد نگردد و وجود امام پیوسته راهنمای شیعیان به عقیده درست باشد. به همین جهت، برخلاف اسماعیلیه که شناخت خداوند را ناممکن می‌دانستند و معتقد بودند معرفت حقیقی تنها از طریق تعلیم پیامبر و امامان قابل تحصیل است، بیشتر امامیان، از جمله شریف مرتضی و پیروان او «عقل» را ابزاری کافی و معتبر برای کسب معرفت در بسیاری از مسائل عقیدتی مثل خداشناسی قلمداد می‌کردند و تنها در مسائل فقهی و مسائل عقیدتی مورد اختلاف به امامان رجوع می‌نمودند.^{۲۰} بنابراین مذهب امامیه در عین حال که بر محوریت امامان تکوین یافته است، مذهبی است خردگرا و مبتنی بر تعالیم عقلی.

پس از بیان نکات مقدماتی پیشگفته که زمینه فکری نگارش کتاب مورد بحث درباره آثار شریف مرتضی را آشکار می‌سازد، نویسندگان به معرفی کتاب خود پرداخته و خاطر نشان کرده‌اند که موضوع این پژوهش چندجلدی «تحول اندیشه امامی و میراث مکتوب آن از نیمه دوم قرن چهارم هجری تا دوره معاصر» است و در آن رویکردهای روش‌شناختی و گرایش‌های متمایز در تاریخ اندیشه امامیه را بررسی می‌کنند. در مجلد نخست که اینک منتشر شده است، تحلیلی مفصل در خصوص انتقال و انتشار و تأثیر مجموعه آثار کلامی، فقهی، ادبی و تفسیری شریف مرتضی، که بی‌تردید یکی از مهم‌ترین عالمان در جهان اسلام در قرون میانی به‌شمار می‌آید، ارائه شده است. هدف نویسندگان در این مجلد آن است که نکاتی تازه در باب اثرگذاری شریف مرتضی بر شاگردش، شیخ طوسی و نیز میراث عقلانی مکتب آنها باز نمایند. همچنین، در این کتاب، تبارشناسی نسخ خطی آثار شریف مرتضی و به‌طور خاص، تبارشناسی مجموعه رسائل وی مورد توجه ویژه قرار می‌گیرد و نشان داده می‌شود که هر کدام از این مجموعه‌ها رساله‌ها چگونه و در چه زمانی تدوین یافته و از دوره‌ای به دوره بعد منتقل شده است و ترکیب و کتابت این رسائل و تعلیفه نویسی بر آنها در ادوار مختلف به چه صورت بوده است. افزون بر این‌ها، استمرار کتابت و تکثیر نسخ خطی آثار شریف مرتضی در طول قرن چهاردهم هجری نیز بررسی می‌شود.^{۲۱} به عقیده نویسندگان این اثر، تحقیق و تصحیح هر یک از تألیفات شریف مرتضی، حتی اگر مبتنی

20 . p. 60.

21 . p. 61.

بر نسخه های کهن باشد، بدون توجه به تبارشناسی دست نویس های مختلف و بررسی تحوّل تحریرها و روایات گوناگون این متون، تصحیح انتقادی تمام عیار و دقیقی به حساب نمی آید. بررسی تبارشناختی دست نوشته های یک اثر کهن، برای شناخت تحوّلات تاریخی نسخه های بازمانده از آن اثر ضرورتی انکارناپذیر دارد. از این رو، پژوهش های تبارشناختی مطرح در این کتاب در باب آثار شریف مرتضی می تواند زمینه ای مناسب برای ارائه ویراست های انتقادی از آثار شریف مرتضی فراهم آورد.

موضوع مهم دیگری که در این نگاشته مورد بحث قرار گرفته است و پایه و بنیانی ضروری برای ارائه تحلیل های ژرف بعدی درباره تکامل اندیشه های کلامی و فقهی و تفسیری شریف مرتضی به حساب می آید، موضوع «ترتیب تاریخی نگارش آثار» اوست. در این پژوهش تلاش شده است ترتیب تاریخی نسبی نگارش آثار سید مرتضی در علوم مختلف شناسایی و تبیین شود.^{۲۲}

بنا به گفته مؤلفان، بخش دوم این پژوهش زیر عنوان «اندیشه امامیه در گذار (تحوّلات تاریخی اندیشه امامیه)»^{۲۳} که در آینده نزدیک منتشر خواهد شد، گزارشی است فراخ و دامنه و راز جریان ها و اندیشه کلامی امامیه از قرن پنجم تا قرن چهاردهم هجری به منظور باز نمودن رویکردها و روش های متنوع امامیه در طول تاریخ برای کسب معارف و عقاید دینی. در تحقیق یاد شده، از گذار اندیشه کلامی امامیه از عقائد بهشمی به تعالیم ابوالحسین بصری و پس از آن، رسیدن به مرحله نهایی شکل گیری کلام فلسفی از اوایل دوره صفویه به بعد و ادغام تدریجی عناصری از عرفان فلسفی در کلام امامی بحث خواهد شد. افزون بر این، آثار و اندیشه های خواجه نصیرالدین طوسی که نقطه عطف دیگری را در تکوین کلام امامیه پدید آورد مورد توجه خاص قرار می گیرد و به ویژه از مسأله اصالت و وثاقت و اعتبار آثار منسوب به او و نیز تحوّلات اندیشگی وی در طول دوران حیاتش سخن گفته خواهد شد.^{۲۴} همچنین، سومین بخش از پژوهش چند جلدی حاضر که در آینده به چاپ می رسد، «متونی کلامی و اصولی از امامیه»^{۲۵} نام دارد و مشتمل است بر ویراست هایی تازه از بعضی رسائل شریف مرتضی و پیروانش در دو دانش اصول دین و اصول فقه.^{۲۶}

همانگونه که نویسندگان یاد آور شده اند، در حین نگارش این کتاب، متأسفانه ویراست های جدید آثار شریف مرتضی که از سوی کنگره شریف مرتضی منتشر شده است، در دسترس آنان قرار نداشته است.^{۲۷} بنابراین همه ارجاعات ارائه شده در این پژوهش راجع است به چاپ های

22 . p. 62.

23 . *Imāmī Thought in Transition*.

24 . p. 63.

25 . *Imami Texts on Doctrine and Legal Theory*.

26 . p. 64.

27 . p. 64.

پیشین که شوربختانه کاستی‌ها و نادرستی‌های بسیاری داشته‌اند. گفتنی است که در کتاب بازشناسی آثار و اندیشه شریف مرتضی در زمینه تاریخی آنها، برای شرح احوال و زندگانی و حیات علمی شریف مرتضی و استادان و شاگردانش فصل مستقلی در نظر گرفته نشده است اگرچه گاه در ضمن مباحث، به ویژه در پاورقی‌ها، اشاراتی به این قبیل موضوعات شده است. همچنین، در این تحقیق، اندیشه‌های کلامی و اصولی و فقهی و حدیثی و تفسیری شریف مرتضی موضوع و محور بحث قرار نگرفته است و چنانکه پیشتر اشارت رفت، آثار سید مرتضی بیشتر، از حیث نسخه‌شناسی و نحوه کتابت و انتقال آنها در ادوار مختلف مورد بررسی واقع شده و از مطالب و محتوای این آثار و نیز آراء شریف مرتضی در آنها چندان سخن به میان نیامده است. در آن مواردی هم که از اندیشه‌های علم‌الهدی بحث شده است، همانگونه که از عنوان کتاب برمی‌آید، هدف نویسندگان به طور عمده تبیین زمینه‌های تاریخی اندیشه‌های وی و تشریح فراز و فرود و پذیرش و تداول افکار و انظار شریف مرتضی در میان امامیه در مقاطع گوناگون با عنایت به سیر تداول آثار او بوده است. امیدوارم در بخش‌های بعدی این پژوهش گسترده فصولی مستقل و مستوفی نیز به بررسی در این موضوعات اختصاص یابد و حلقه‌های دیگر تحقیق حاضر را تکمیل نماید.

گذشته از آثار شریف مرتضی و مخطوطات آنها که نویسندگان کتاب مورد گفت‌وگو بشرح در خصوص آنها فحوص و بحث کرده‌اند و نکات خواندنی و سودمند فراوانی را در باب آنها یاد آور شده‌اند، موضوعات و مسائل فرعی دیگری نیز در ضمن مطالب و موضوعات اصلی مطرح شده است که بحث از آنها بر فوائد و مزایای کتاب افزوده است. از این قبیل است تعلیقات و حواشی و پاورقی‌های متعدّد و مفصل نویسندگان کتاب که برخی از آنها، خود، در حکم جستاری جداگانه به شمار می‌آید و مشتمل است بر مطالب نکته‌آموز و آگاهی‌های تازه در موضوعات گوناگون. برای نمونه، اطلاعاتی که در پاورقی مبسوط شماره ۱۹۲ (صص ۱۲۰-۱۲۴) درباره عالم امامی کمتر شناخته شده، ابوالمعالی احمد بن علی بن قدامه (د: ۴۸۶ ه. ق.) و نقش وی در نقل برخی از آثار شریف مرتضی و انتقال آنها به محافل سنی بیان شده است، یا نکاتی که در پاورقی شماره ۲۰۴ (صص ۱۳۰-۱۳۳) در باب آثار و روایات ضیاء الدین فضل‌الله راوندی (د: پیش از ۵۷۵ ه. ق.) باز نموده شده بسیار سودمند و شایان توجه است. نیز آگاهی‌هایی که در حاشیه شماره ۸۳۶ (صص ۳۷۲-۳۷۳) در خصوص شیخ محمّد طاهر سماوی (د: ۱۳۷۰ ه. ق.) و اهتمام وی در کتابت آثار امامیه و کتابخانه‌ای که فراهم آورده بوده، ارائه شده است، به طور حتم مغتنم و مفید است.

این نکته نیز درباره کتاب بازشناسی آثار و اندیشه شریف مرتضی در زمینه تاریخی آنها گفتنی است که این اثر نه فقط از جهت بررسی مشروح و ژرف نگرانه مکتوبات شریف مرتضی، که از لحاظ روش تحقیق و پژوهش تاریخی در باب متون و دست‌نویست‌های کهن هم حائز اهمیت و شایان توجه ویژه است. برای نمونه، پژوهش تاریخی تبارشناسانه‌ای که نویسندگان کتاب در فصل دوم از اثر

خود (صص ۲۵۱ به بعد) درباره دست نویس های مجموعه رسائل شریف مرتضی و تبارشناسی آنها ترتیب داده اند و مشخص کرده اند خاستگاه و ریشه هر یک از این مجموعه ها، کدام دست نوشت ها و مجموعه های خطی کهن بوده است، الگویی است مناسب برای محققان که این شیوه پژوهش تاریخی تبارشناسانه را برای بازشناسی ریشه و پیشینه مجموعه های خطی مشابه نیز به کار برند. به همین صورت، فصل مفصلی که در این کتاب در خصوص تحریرهای متفاوت و دست نویس های مختلف امالی شریف مرتضی و تبارشناسی آنها و روایان سنی این اثر تألیف شده است (صص ۱۱۴ - ۱۲۳)، نمودگار و سرمشقی است نیک برای بررسی تحریرهای یک اثر کهن و شناسایی تبارها و طبقات مختلف نسخه ها و روایان آن.

وجه اهمیت دیگر کتاب موضوع بحث آن است که با نگارش این اثر سترگ به زبان انگلیسی، برای نخستین بار این نکته مهم برای مخاطبان این زبان تبیین می شود که میراث علمی و فکری امامیه، به ویژه تراث شریف مرتضی تا چه اندازه گسترده و مهم و درخور اعتناست. در دوران و جهان حاضر که غالب ادیان و مکاتب در صدد معرفی معارف و مفاخر علمی خود با زبانی قابل فهم برای عموم دانشوران و پژوهندگان عالم هستند، هرگونه اثر و تحقیق علمی فاخر که به معرفی تعالیم و مشاهیر مذهب امامیه پردازد و با زبانی مقبول و روشی معقول جنبه هایی مغفول از این مکتب را برای عموم مردم دنیا بازشناساند شایسته همه گونه قدرشناسی و ارج گذاری است. این امر زمانی اهمیت بیشتری پیدا می کند که حجم بسیار اندک تحقیقات آکادمیک به زبان های بین المللی درباره مذهب امامیه را با تحقیقات پر شمار روز افزونی که هر ساله در باب دیگر مذاهب و مکاتب اسلامی منتشر می شود، مقایسه نماییم و غربت دیرینه این مذهب را فرایاد آوریم.

با توجه به وجوه اهمیتی که برای کتاب بازشناسی آثار و اندیشه شریف مرتضی در زمینه تاریخی آنها (پژوهش دیرینه شناسانه ای در باب متون و سنت های انتقال آنها) بر شمرده شد، ترجمه این کتاب به زبان فارسی کاری است هم نافع و هم لازم. امیدوارم ترجمان کاردانی همت نماید و برگردانی دقیق و روان از این نگاشته شایگان عرضه نماید و زمینه بهره مندی خوانندگان فارسی زبان از این اثر را فراهم آورد.